

ЇV. ЛАЗАРЕВ НАРТЕКС

О старом раваничком нартексу се мало до сада писало, пошто су његови остаци били уклопљени у зидове новијег нартекса. Др Влад. Р. Петковић само помиње⁶¹² да је Стефанов нартекс „издигнут на темељима старог нартекса“, који је био „до темеља разваљен“. М. Васић узгред напомиње да је Раваница добила доцније призидани нартекс⁶¹³. Проф. Ђ. Бошковић, користећи се ктиторском композицијом и моделом на њој, констатује још одређеније, да је нартекс подигнут још за Лазаревог живота⁶¹⁴. Проф. А. Дероко се врло укратко осврће али, рекло би се, пре на данашњу Стефанову припрату, за коју вели да је „ниска и незграпна“⁶¹⁵. У већини случајева коришћени су подаци из Стефанових летописних бележака које су процењене као аутентична слика догађаја тога времена, а посебно збивања око манастира Раванице⁶¹⁶. Поред тога, илустрације о његовом постојању пружао је модел цркве са нартексом на ктиторској композицији и оно мало уграђене пластике на новијем нартексу.

Лазарев нартекс је срушен негде у току последње две деценије XVII или почетком XVIII века, у периоду најжешћих турско аустријских субока, а највероватније за време када је по речима јеромонаха Стефана

„нашеиѣ монастиѣ раваници конечно зашшеніе бысть.“⁶¹⁷

Према овом податку, Раваница је коначно остала пуста без монаха, 1690. године⁶¹⁸. Тада су се раванички монаси са Лазаревим моштима прикључили Арсенијевој сеоби. Већ од ове године није било никаквих помена о животу у напуштеном манастиру⁶¹⁹. Тек 1718, пре него што је утврђен мир у Пожаревцу, враћа се у своје негдашње пребивалиште јеромонах Стефан, једини од преживелих монаха раваничког браства. У летопису који је Стефан написао пошто је стигао у Раваницу, стоји:

„ЩЕ МИРЪ НЕ СТВОДИВШ СЯ ПОИДОХ И ВЪРЖТОХ
ПШЕТЪ И ВЕСМА ПОРШЕНЪ И ЛѢСЪ ИЗРАСТИВШЪ, ТАКО
НИ ВРАТОМ ПОЗНАВАТИ СЯ, И ПРИПРАТѢ ИЗЪ ТЕМЕЛЯ ПАДШЕН,
А ПО ЦРКВИ ПОРАСТИЛА.... ДРЕВЕСА.“⁶²⁰

у време док је Раваница била без монаха, то јест између 1690. и 1718. године. Раније се ово по свој прилици није могло догодити иако су се најжешћа пустошења и харања одиграла око 1688, када су поред Раванице страдали манастири Хопово, Милешева и Рача⁶²¹.

Из текста се види да је овај вредни монах, привржен својем старом манастиру, био запрепашћен стањем у коме га је затекао по повратку, што значи да нартекс није био у рушевинама пре његова преласка у Срем. У сваком случају, овај прецизни и исцрпни летописац не би пропустио прилику да у изгнанству, далеко од свог манастира, не дода међу остале своје белешке и неку реч о својој порушеној светињи.

Овако опустео манастир, без монаха, остао је читавих 28 година. За то време Турци су порушили нартекс, скинули олово са кровова и однели манастирски инвентар⁶²²

Питање архитектуре порушеног Лазаревог нартекса заузима једно од важних места у решавању проблема око Раванице. Но, да би се приступило његовом решавању, требало је наћи неке полазне тачке. Као једини, најстарији документ о изгледу нартекса, могао је да послужи ктиторски модел⁶²³ (т. XII, сл. 6) на коме се јасно види да се радило о крстообразном решењу са једном куполом у средини. Други важан податак је изглед јужне фасаде, њена композиција и рашчлањеност. Ова документација била је једини ослонац у даљем раду на извлачењу материјалних података. Неколико фрагмената декоративне пластике узидане у зидове новог нартекса, није могло да послужи у решавању овог проблема. Колико се на њих могло поуздати говори чи-

ОСТАЦИ ЛАЗАРЕВОГ
НАРТЕКСА

њеница, да је било мишљења стручњака, који су њихово порекло везивали за стару трпезарију или за монашке ћелије. На крају свега, било је важно доћи до остатака скривених под малтером и у зидовима Стефановог нартекса.

До резултата се дошло тек за време конзерваторско рестаураторских радова на цркви. Паралелно су вођени и истраживачки радови који су се састојали у испитивању темеља и зидова нартекса.

Прве сонде су спуштене на спојевима северног и јужног зида нартекса са западним зидом цркве, на деловима изнад сокла, под соклом и у темељима нартекса. Спојнице изнад сокла су и раније биле видне, мада превучене кречним малтером. После обијања малтера са спољних и унутрашњих страна зидова пронађене су камене конзоле уграђене у зид цркве. Њихови спољни делови су оштећени, и са унутрашње стране на њима се сачувао стари живопис, којим су биле опшивене. Конзола уграђена са јужне стране има висину 3,10 m од пода нартекса. И друге две унутрашње, на којима су ослоњени подужни луци Стефановог нартекса, на истој су висини као и спољне, једнако профилисане и истих димензија. Према томе, нема сумње да и оне припадају старом нартексу. Стефан их је затекао и искористио за потребе свог нартекса. На нижем делу, са северне спољне стране, на 95 cm. од горње ивице сокла, показали су се нови елементи. На дубини од 45 cm. од спољне површине зида цркве, откривена је бордура која је завршавала живопис нартекса. Сем тога, подлога фреско малтера заједно са фреском је мало поврнута, као да је прелазила на суседну површину која се спојала под углом од 90°. Овај податак омогућава тачно оријентисање на коме је месту била постављена конструкција транзена.

Темељи, (т. VII) на којима је фундиран нартекс показују мало необичну форму. Под зидовима нартекса је најпре постављена груба супструкција приближно квадратног облика у основи. Бочна, северна и јужна супструкција темеља је знатно ширира и затвара квадратни прстен. У самим угловима квадрата са источне стране су постављене широке стопе темеља, које носе стубове. Друге две, са западне стране, нису на исти начин укрупњене, пошто је западни темељ доста тањи и одмакнут. Источни темељ нема никакве везе са темељем цркве и од њега је одмакнут, а како одозго ништа не носи, једино оправдање за његово постојање огледа се у тежњи градитеља за солиднијом конструкцијом и повезивањем свих носећих конструктивних елемената. Пада у очи да стопе темеља за стубове нису изведене изједна са оквирним темељима, већ да су уз њих наслоњене, што показују спојнице. То се може са сигурношћу закључити за све четири стопе. Оне су озидане тек пошто су положени обимни темељи. За ову констатацију пружа податак стопа темеља југоисточног ступца према јужној страни, где супструкција стуба најахује преко јужног темеља. Сем ове нелогичности у фундирању, постоји још једна која је резултат конструктивног схватања градитеља. Обимни темељи су имали задатак да с једне стране носе обимне зидове изузев источног који није имао функцију ношења, док их је с друге стране градитељ конципирао као квадратни прстен, са задатком да сва четири стуба што боље конструктивно обезбеди. Отуда је стопе стубова укопао у земљу за 58 cm. плиће од темеља који их укрупњују. Спољни обимни темељи иду на дубину од 2,39 m. а стопе стубова на 1,81 m. од нивоа пода у нартексу.

Испод каменог сокла црвеног пешчара, на спојевима са спољашне стране могло се констатовати да су темељи цркве и нартекса на различитим нивоима. Темељ цркве лежи плиће од темеља нартекса за 62 cm., према мери са јужне стране. Сем тога, се јасно примећују спојнице које одвајају ове две супструкције на обема странама. Темељи нартекса испадају из равни фасадних зидова за око 40 cm. на северозападном, а за 80 cm. на југозападном углу, што значи да се са прецизним грађењем почело тек изнад темеља. Ако се погледа положај делова

темеља који се подвлаче у унутрашњост, пада у очи да се темељ испод северног зида увлачи за 1,18 m., а темељ под јужним зидом знатно мање, то јест само за 71 cm. Укупна ширина темеља са северне стране је 2,68 m., а 2,59 m. са јужне. Источни темељ износи 1,43 m. дебљине, док онај на западној страни 1,38 m.

Горњи делови зидова, изнад темеља нартекса, сачувани су углавном на свим фасадним странама до висине која се за неколико сантиметара више или мање подудара са висином данашњег спољњег црвеног сокла. Карактеристично је да су делови старих зидова сачувани баш до једне приближне висине са свих страна. Несумњиво, из овога се може извући занимљив податак. Као највероватније изгледа да су горњи делови, изнад нижих, сачуваних, били лакше конструкције и са више отвора који су, сасвим природно, приликом рушења под потисцима сводова морали да подлегну разарању. Сем тога, на почетку радова, при подизању новог нартекса после чишћења шута, изравњани су остаци зидова да би се са здравих површина почело ново зидање.

Остаци јужног и северног зида нартекса (сл. 17) састојали су се из по два банка које по средини раздвајају отвори ширине 2,72 m. Ови ниски парапетни зидови завршени су одозго профилисаним каменом са торусом по ивици, који је постављен тачно у висини првобитног сокла цркве. На жалост, са предњих фасадних страна профилација је уништена исто као и фасадни делови зидова, приликом постављања новог црвеног каменог сокла око грађевине. Источни део јужног зида је добрим делом претрпео оштећење за време постављања аркосолијума за Ромилову гробницу (сл. 17). На унутрашњим деловима средњег отвора са обеју страна су сачувани остаци живописа који је припадао унутрашњости и оригиналних фуга са испуштеним спојницама на фасадама. Фуге су са траговима црвене боје преко малтера, којом је имитирана опека. И овде, као и на стубовима у наосу, живопис прелази преко већ лепо обрађених спојница.

На северној страни понавља се исти случај. Поделу северне фасаде на два парапетна зида са једним отвором у средини наговештава широка, плитка ниша Стефановог зида. Њена ширина одговара тачно по мери јужном откривеном отвору, што значи да је ова ниша оформљена зависно од димензија постојећег отвора. Исто тако, дужина источних делова парапетних зидова је једнака и на обема странама износи по 2,67 m.

И западни делови фасадних зидова су очувани углавном до висине оригиналног каменог сокла профилисаног торусом, односно до висине данашњег сокла. Аналогно налазима на бочним фасадама, и на овој страни су лево и десно од средњег отвора два парапетна зида.

Сви ови остаци зидова старог нартекса показују солидну конструкцију зидања. Између тесаника камена пешчара налазе се редови опеке са широким спојницама. Боја употребљеног малтера је сивкаста, са примесима песка крупнијег зрна, пречника 0,5—1 cm. јачине.

У горњим деловима фасадних зидова новог нартекса нема никаквих трагова старих зидова, који би били везани са доњим очуваним партијама. Напротив, у зидовима изнад црвеног каменог сокла који припадају Стефановом нартексу, уграђено је мноштво обрађених фрагмената пластике у камену, делова двојних аркада, розета, камених тесаника са стубаца, стопа, колонета, венаца и самосталних конзола. У већини случајева то су поломљени, фрагментарни остаци, дигнути из рушевина. Сасвим природно, они не леже на свом месту и без икаквог реда су употребљени као материјал за зидање новог нартекса.

У унутрашњости, хоризонтална спојница која одваја старе делове зидова од нових, не може се довољно прецизно пратити због живописа. Међутим, вертикална подела зидова може да се прати по унутрашњем испуштеном банку саграђеном у склопу старих зидова и испрекиданом на свим трима странама по ширини средњих отвора на зидовима (т. XXII, сл. 17).

У склопу четири средња носећа ступца, у средишном простору нартекса, пронађени су оригинални остаци стопа стубова које су послужиле Стефану као ослонци за ново зидање. Оне су озидане у камену и опеци, а одозго завршене равном квадратном орнаментисаном плочом. Горњи делови изнад њих доцније су зидани, али изведени у највећој мери од исечених тесаника тамбура старих стабала стубова. Хоризонтални пресек старог стабла стуба је формиран од снопа осам узајамно повезаних колонета. Свака од њих је сегментастог облика. Једини сачувани обрађени тесаник са пуним обимом стабла стуба, био је уграђен у северозападном углу Стефановог нартекса, а накнадно издубљен као посуда за крстионицу.

ЕЛЕМЕНТИ ЗА РЕКОНСТРУКЦИЈУ

Основни елементи за реконструкцију првобитног изгледа Лазаревог нартекса су пре свега материјални подаци пронађени при истраживачким радовима у склопу архитектуре Стефановог нартекса. Исто тако важне податке пружа и живописана представа архитектуре старог нартекса на ктиторској фрески у наосу (т. XII, сл. 6). И једни и други се узајамно допуњују и омогућују да се дође до аутентичне слике првобитног изгледа. Истина, ктиторски модел је релативно оштећен и даје слику нартекса у доста грубим контурама, а налази на терену су углавном баш ти детаљи, који недостају на моделу нартекса. И као трећи елемент, при прављењу реконструкције, несумњиво може да послужи Лазарев ексонартекс у Хиландару.

Најважније податке за реконструкцију пружају остаци зидова сачувани на свима трима фасадним странама нартекса који заједно са четири стопе унутрашњих стубова, тачно фиксирају план хрстообразног решења у основи.

Горњи делови изнад сачуваних ниских зидова са лакоом конструкцијом од наизменично смењиваних колонета и стубаца између којих су били распоређени отвори страдали су при рушењу. Отуда за реконструкцију ових порушених делова могу да послуже елементи који су били уграђени у зидове новог нартекса. Њихово место и распоред се може одредити према намени и функцији коју је сваки од ових фрагмената раније имао. Као важан податак морају се узети у обзир и конзоле, откривене испод северног и јужног зида новог нартекса на западном зиду цркве.

Значајан податак пружају и остаци кугластих сводова у бочним источним травејима грађевине. Њихови трагови са отисцима на фасадном зиду цркве се јасно уочавају. Начин слагања опеке у овим ослонцима сводова упућује искључиво на овај систем конструкције, што несумњиво наговештава оригинални начин покривања сва четири угаона травеја нартекса. Поред свега овога, од необичне важности за реконструкцију су доста бледи остаци ктиторског модела, који су веома информативни у погледу општег склопа конструкције и распореда маса грађевине.

ДИСПОЗИЦИЈА ОСНОВЕ

Према остацима старог нартекса основа је поуздано била конципирана у облику уписаног крста. О оваквом решењу сведоче четири откривене стопе стубова у средишном простору, три обимна зида који са западним зидом цркве формирају приближан квадрат у основи, и донекле рашчлањеност фасадних зидова која се запажа на моделу нартекса, а проверена је на материјалним остацима грађевине. Чак и архитектура Стефановог нартекса, каква је данас, а нарочито његова основа, пружа извесне трагове који су ишли у прилог крстообразном решењу. Према поузданим подацима добијеним анализама, Стефан је приликом обнове нартекса имао готове темеље, па и делове сачуваних старих зидова. Од старог решења одступају распоред и облик сводних конструкција са пуним и масивним зидовима.

И поред свих неправилности, диспозиција основе старог нартекса је конципирана као зрело решење уписаног крста, са четири носећа стуба у средини, са сводовима који формирају крст у крововима и нижим дијагонално распоређеним травејима.

Укупна ширина нартекса одговара ширини цркве. Фасадне површине су биле сведене у исту раван, док је ширина унутрашњег простора нартекса већа од ширине западних травеја наоса због тањих зидова на нартексу; па ипак, простори под подужним крацима крста су ужи од одговарајућих простора у наосу.

Цео нартекс лежи на ниским парапетним зидовима који су приликом дозиђивања нартекса постављени на висину сокла цркве. Поред тога, профил на парапетним зидовима, изведен од плоче и торуса, надовезује се на истој нивелети на профил сокла цркве.

Распоред маса је изведен једноставно и логично, што проистиче из унутрашњег конструктивног решења. Ниско и релативно широко кубе доминира у украсним тачкама кракова крста који су истакнути нижим деловима у угловима. Исто тако, композиције фасада су синхронизоване са унутрашњим решењем. Шири средњи отвори одговарају ширим травејима под крацима крста, док ужи бочни отвори одговарају ширини угаоних простора. Према томе, распоред кровних и фасадних површина потпуно органски изничу из целокупног архитектонског склопа грађевине.

Компартименти уз црквене грађевине који су током времена, по неколико пута мењали свој архитектонски облик, били су нартекси. Ређе се наилази, уз црквене објекте, на истовремено саграђене нартексе, а још ређе на нартексе који су сачували оригиналну архитектуру. Отуда се, без познавања њихове првобитне просторне монументалне пластике, и композиције фасадних елемената и у судару са тешким, незграпним и често ружним касно средњовековним преградњама, стиче утисак о неестетски призиданим грађевинама, које се брзо окарактеришу као нужно зло које нарушава хармоничну архитектонску целину главног објекта, цркве.

Па ипак, није увек исти случај, бар до краја зреле епохе средњег века. Тек после пада Деспотовине, у доба робовања под Турцима, многе интервенције на овим објектима оставиле су печат свог времена. Турска пустошења и рушења праћена су, затим, оправкама изведеним у циљу обнове и диктираним црквеним потребама. Кроз такве фазе прошао је и Стефанов нартекс, какав је до данас сачуван.

Својом архитектонском концепцијом, унутрашњим и спољашњим решењем и изванредно компонованим масама, стари раванички нартекс не заостаје за познатим квалитетима црквене грађевине. Није се пео много у висину, можда због тога што је градитељ хтео да њиме што мање закљони западну фасаду. Сем тога, хоризонтална подела коју наглашава хоризонтални венац чини га снажним и релативно ниским. Насупрот томе, живи распоред отвора са низом стубаца и колонета олакшава масе зидова.

Подела фасада, условљена унутрашњим конструктивним склоном крстообразног решења, својим основним облицима одговара подели фасада на црквеној грађевини. Ова зависност спољашњег обликовања од функција унутрашње конструкције јасно се уочава, ако се посматрају бочне фасаде цркве и нартекса (т. XXIV, XXV). Средњи делови на фасадама цркве, који одговарају ширини бочних кракова крста, изнад певничких апсида су маркирани широким архиволтама. Површина уоквирена архиволтом испуњена је опеком и широким плохама малтера у облику шах поља. На нартексу је сличан случај само без певничких апсида, са двојним отворима које деле колонете на два дела. Бочне површине према угаоним просторима и на једном и на другом

ПРОСТОРНО РЕШЕЊЕ

*ОДНОС ПРЕМА
АРХИТЕКТОНСКИМ
МАСАМА ЦРКВЕ*

делу су ниже, са горње стране завршене архиволтама, с том разликом, што су делови између архиволти и стубаца, односно архиволти и пиластера, компоновани друкчије.

Укупно узев, нартекс је уз цркву веома импресивно деловао. Изванредно вешто и зналачко пропорционисање оба ова дела припада искусним градитељима. Док нартекс, пропорционално нижи и оживљен низом бифора делује живље, дотле је црква у односу на њега релативно мирнија. Та мирноћа је постигнута равнотежом вертикалних и хоризонталних подела фасада. Све заједно чини усклађену и хармоничну целину, како у погледу композиције, тако и у погледу начина зидања.

ПЛАСТИЧНА ДЕКОРАЦИЈА

Посебно богатство цркве и нартекса састоји се у пластичној декорацији изразито плитког рељефа. Архитекта неимар је умео, изванредном мером укуса и смисла, да њоме покрије најистакнутије и најважније делове. Као неимар високе градитељске културе, умео је да декоративном пластиком подвуче и нарочито нагласи поједине конструктивне елементе на грађевини.

Раваничку пластику карактерише плитки рељеф сведен у две равни, раван пластике и раван позађа из кога је извађена пластика. Као најчешћи мотив, употребљаван у декоративне сврхе, јесте двојна, ређе тројна трака која се у низу варијација редовно преплиће.

Према материјалу који се успео извући из зидова новог нартекса, најбогатије су били декоративно обрађени прозори са тимпанима, медаљони, стопе стубова и колонета. На овима мање више фрагментарним деловима доминирала је декорација плитког рељефа. Пуна пластика је била изузетно заступљена на самосталним конзолама које су без икакве конструктивне улоге стајале као декор фасада. Међу употребљаваним мотивима истичу се три основна облика, често међусобно комбинована. То су: геометријски, вегетабилни и зооморфни. Геометријски облици употребљавани су на допрозорницима, аркадама а често и у тимпанима двојних отвора, комбиновани са вегетабилним у тимпанима и на аркадама, па и на стопама унутрашњих стубова. Зооморфни се јављају на сачуваном медаљону, као композиција са илустративним и симболичним садржајем.

За реконструкцију појединих архитектонских елемената, изванредан део материјала нађен је у зидовима новог нартекса. То је углавном материјал од секундарног значаја и не много битан за реконструкцију у архитектуру и конструктивног склопа грађевине, али неопходан за реконструкцију појединих елемената који се уклапају у конструктивни систем, као што су двојни отвори или поља тимпана.

ЕЛЕМЕНТИ ЗА РЕКОНСТРУКЦИЈУ БОЧНИХ ДВОЈНИХ ОТВОРА

У обиљу материјала декоративне пластике која је добрим делом сахрањена у масама зидова новог нартекса, извађен је један део путем сондирања. Исто тако, добар део уграђених фрагмената је још увек неискоришћен, јер се морало водити рачуна да се не поремети ровита конструкција Стефанових зидова.

Као основни елементи при реконструкцији бочних двојних отвора служили су стопа, колонета, капител, двојна аркада и тимпан; недостају још само допрозорници (т. XXX;—XXXII). Извесни делови су још од раније били приступачни оку посматрача, пошто су били уграђени као украсни елементи нове припрате. То су два већа декоративно обрађена комада пешчара од којих је један искоришћен као архитрав изнад северног улаза, а други изнад западног улаза у Стефанов нартекс (т. XXVI). Оба фрагмента су одломци широког тимпана двојне аркаде клесане из монолитног блока камена. Њима припадају још два фрагмента извађена из северног зида, и они се надовезују на десној страни, што јасно показују спојнице прелома. Веза између ова два већа фрагмента је оштећена при њиховој обради за архитраве изнад улаза. На оба дела, приликом секундарне употребе, доње ивице су равно клесане и

ужи појас пластике је страдао. Иначе, као најбољи доказ за везу између ова два дела, поред заједничких механичких својстава, служи исти орнаментални мотив декорације. Розета која заузима средишни део тимпана тачно се може повезати реконструкцијом, пошто су на оба дела елементи истог мотива (т. XXVI). Њен положај је у осовини обеју архиволти. Изведена је врло духовито из две двојне траке које се међусобно наизменично преплићу. У средини је добијено шестоугаоно поље у коме се према симетралама углова радијално пружају распоређени листови цвета. Сва остала поља, приближна фигури троугла, испуњена су тролисним биљним орнаментом. У доњем делу између архиволти, трака излази из оквира розете и повезује се у чвор. Независно од розете, са њених бочних страна на хоризонталној осовини налазе се два идентично изведена цвета са по два реда круничних листића на којима је спољни ред већи и нешто оштрији по ободу. Овакав исти облик орнамента употребљаван је као засебан елемент при декорисању архиволти прозора великог кубета цркве.

Обе аркаде везане за тимпан су полукружне. Интересантно је да су у теменима нешто шире (19 см.), а на ослонцима уже (11 см.). На њима се јасно уочава да је орнамент на пети лука завршен и да се очигледно прилагођава ширини архиволте. Као орнамент обеју архиволти, употребљена је двојна трака која се спирално преплиће и уоквирује приближно срцолика поља са палметицама.

Тимпан са двојном аркадом, клесан из једиог монолита, у оваквим димензијама представља ретку појаву у нашем средњовековном градитељству. До сада проучавана архитектура претходних епоха на нашем тлу није пружила сличан пример. Анализом димензија и путем реконструкције, на основу постојећих мера, пружа се могућност да се пронађе место на коме је овај тимпан првобитно стајао на старом нартексу. Распон обеју архиволти и полукружна кривина тимпана по мерним односима стоје у непосредној зависности од архитектонских мера бочних двојних отвора на источним деловима северне и јужне фасаде (сл. 17).

Могуће је да су первази са бочних страна отвора били рађени од камена, но није искључена могућност да су били изведени обичним превезивањем опеке и камена. За прву алтернативу нема довољно доказа, с обзиром да камени фрагменти за ова места између осталих налаза нису нађени у зидовима новог нартекса.

У вертикалној осовини двојног отвора без сумње је стајала колонета са стопом и капителом. Међу старим фрагментима пронађене су две врсте стопа. Једне су октогоналне и већих димензија, а друге октогоналне само у горњим деловима и релативно мањих димензија. Сасвим логично, мање стопе одговарају бочним отворима, док су веће са средњих, ширих отвора. Пронађена су четири примерка, мањих стопа.

Колонете су биле октогоналне. Њихов октогонални облик наговештавају саме стопе које имају обрађену површину налегања искључиво за осмостране колонете. Никакав њихов траг није пронађен. Сличан је случај и са капителима: пронађен је само један фрагментирани део за који се поуздано може рећи да је део капитела.

Оквир двојног отвора са горње стране је сачињавала, обухватајући укупну ширину бифоралног отвора, једна полукружна архиволта рађена у опечи. Она се ослањала с једне стране на стубац, а с друге на испуштену конзолу на зиду цркве.

Посебан проблем за реконструкцију ових отвора је затварање слободних шупљина између оквира бифора. На моделу нартекса сликар је представио сва три двојна отвора, као да су са доњих страна затворена ниским парпетним плочама. Међутим, при трагању за старим фрагментима уграђеним у зидове данашњег нартекса, није нађено ништа што би индичирало ове елементе.

Отвори су највероватније били преграђени транзенама са окулусима бојеног стакла које је у већим количинама налажено у сондама, па и у Стефановом малтеру.

**ЕЛЕМЕНТИ ЗА
РЕКОНСТРУКЦИЈУ
СРЕДЊИХ ДВОЈНИХ
ОТВОРА**

Облици средњих двојних отвора на бочним фасадама, за разлику од западног у коме се налазио портал, решавани су највероватније слично мањим бочним отворима. Ширину отвора је делила на два дела октогонална колонета која је преко капитела носила два полукружна лука. Архиволте лукова су биле, аналогно архиволтама на бочним отворима, покривене декорацијом. Површина тимпана је за разлику од бочних била већа и комбинована од елемената које су сачињавали, по свој прилици, розета, керамопластични крстолики лончићи и кубични комади опеке уграђивани у поретку шах поља. Велика архиволта је затварала поље тимпана и била је декорисана. Тимпан средњег отвора није био израђен у, једном блоку камена, као што су извођени тимпани бочних отвора. Ширину средњег тимпанског поља од 3,02 m. технички би било веома тешко затворити једним монолитним блоком пешчара. Сем тога, он је био и надвишен, с обзиром на то да је маркирао забатне стране кракова крста. Његова општа конформација се може донекле пратити и на моделу. Пропорционално, средњи отвор је шири и нешто виши од бочних, са површином тимпана сразмерно већом, са колонетом по средини отвора и парапетним затварањем у доњем делу.

Од елемената за реконструкцију пронађене су две врсте стопа, розете типа медаљона, затим једна колонета и декорисани лучни тесаници (сл. 19). Једна стопа извађена из западног дела северног зида, лепо је обрађена са профилацијом од два турса који се ломе на угловима октогона. Њене димензије су веће од димензија стопе са бочних бифора. Пронађена је још једна која је исто тако могла да буде на средњем двојном отвору; рађена је из једног блока пешчара заједно са колонетом, без икакве је профилације и сведена је на кубичну масу из које се наставља октогонална колонета са неправилним странама. Нађена је у југоисточном углу нартекса, покрај Ромилове гробнице на којој је служила као постоље за свеће. Обе су приближно истих димензија, само се поставља питање да ли је ова друга могла да буде употребљена на нартексу. Управо, две су и биле потребне, и то по једна на северном односно јужном отвору. Уколико су обе са средњих бифоралних отвора, онда је ова кубична стопа могла стајати на заклонитијој фасади која је била мање приступачна оку посматрача.

Профилисаној стопи одговара пронађени комад октогоналне колонете. Мера на лежишту за колонету на горњој површини стопе одговара мерама колонете. Пречник уписаног круга у октогону на горњој површини стопе износи 30,5 cm. а пречник уписаног круга у октогону колонете, 30 cm.

Пронађен је изванредан број делова каменних розета. Поред медаљона уграђеног у северни зид нартекса (т. XXVII) нађени су делови још два примерка. Један је извађен из западног, а други из јужног зида нартекса (т. XXVIII и XXIX). Први примерак довољно говори о његовој намени, док је други веома оштећен приликом накнадне обраде у секундарне сврхе. Као и остали фрагменти пластике, они су извађени из рушевина старог нартекса и употребљени поново као декор нових Стефанових зидова (медаљон узидан на површини северне фасаде) или као обичан материјал за зидање (остала два примерка).

**СТОПЕ, СТАБЛА
СТУБОВА,
КОЛОНЕТЕ,
КАПИТЕЛИ**

На нартексу је употребљавано неколико врста стопа међу којима стопе стубова у средишњем делу нартекса сразмерно већих димензија и стопе колонета на бифоралним отворима у спољним зидовима. Поред разлике у намени, оне се битно разликују и по концепцији скулпту-

ралне обраде. Стопе у унутрашњости нартекса су обрађене плиткорелефно, док су стопе на бифорама рађене пластично са профилијом већ познатом са споменика ранијих епоха нашег средњовековног градитељства.

Све четири стопе стубова у унутрашњости су истог облика и састоје се од кубично подзидане масе зида у основи квадратног облика, с горње стране завршене са два монолитна блока пешчара. Укупна висина стопа се креће од 58—63 cm од нивоа пода. Горњи део кубуса је завршен декоративно обрађеним каменом састављеним из два симетрична дела која су спајана по главној осовини квадрата. Њени основни елементи су плоча квадратног облика и горњи део са развијеном декорацијом вегетабилног и геометријског орнаментa. Плоча је јачине 10 cm, док је горњи део који је релативно дубље клесан нарочито на угловима, дебљине 8 cm. Тако укупна дебљина завршног каменог дела стопе износи 18 cm. Орнаментални мотив се састоји из плитког торуса који у основи прати осам сегментастих колонета стуба, затварајући око њих прстен. До торуса се налази трочлана трака, која у главним осовинама квадрата тангира спољне ивице плоче, док се у осовинама дијагонала превезује у чвор око стабљике симетричног лиснатог орнаментa. Саме углове испуњава по један доста пластично клесани лист, као раминисценција на романске стопе (т. XXX, сл. 18).

Стабла стубова, за разлику од стопа комбинованих из два комада камена, рађена су од низа плитких тамбура од којих је сваки за себе клесан из по једног блока камена. Пречник спољњег круга описаног око основе стабла стуба износи 82 cm, а унутрашњи пречник 72 cm. По висини, сваки овакав елемент је износио око 26 cm. Повезивањем низа ових елемената формиран је стуб који оставља утисак као да је склопљен од снопа колонета.

Стопе и колонете, употребљаване на бифоралним отворима спољних зидова, сразмерно су мање, а разликују се од унутрашњих и по карактеру резане пластике. За оних неколико облика стопа извађених из Стефанових зидова, нађена су места на којима су првобитно стајали. Углавном, и стопе на ужим бифоралним, као и на ширим средњим отворима, прилагођавају се својом профилијом октогоналним колонетама које су носиле.

Стопе на бочним бифорама, од којих је пронађено четири комада, састоје се од квадратне плоче, торуса који се на угловима везује у чвор, неке врсте трохилуса изломљеног према угловима октогона колонете и при врху још једног торуса такође прилагођеног осмостраној колонети. Доње димензије стопе износи 37X37 cm, са висином од 30 cm. (т. XXXI, сл. 19).

Стопа средњих отвора је рађена са елементима који се прилагођавају октогону колонете. Ти елементи су заступљени, као и на претходном облику стопе ужих бифоралних отвора, од плоче, торуса, неке врсте трохилуса и при врху још једног торуса. Димензије стопе су 45X45 cm, са висином од 30 cm. Други тип стопе за који се не може поуздано тврдити да јој одговара место средњих бифора, сведен је на кубус са димензијама 29X36,5 cm и висином од 31 cm. Овај тип није декоративно обрађен нити профилисан, већ је тесан из једног већег блока пешчара заједно са колонетом од које је остало видних трагова;

Од колонета је пронађен само један фрагментован део дужине 49,5 cm. У пресеку је октогоналан и по димензијама одговара стопи средњег бифоралног отвора. Пречник унутрашњег круга у основи износи 30 cm.

Облици капитела остају непознати. Приликом сондирања у зидовима није пронађен ниједан одређенији облик који би ближе означио капител. Једини јако оштећени примерак, уколико би се уопште могло претпоставити да је остатак капитела, показује некакву релативно пунопластичну звонасту форму.

ПОЉА ТИМПАНА

Разликују се два типа. Један је рађен из монолитних блокова пешчара са површинском декоративном пластиком. Карактеристично је да су у истом блоку изведене и архиволте двојних arkada. При распоређивању орнаменталних мотива водило се рачуна о симетрији, тако да је главни средишни део тимпана покривала розета, док су се бочни делови испуњавали мањим розетама или цветним орнаментима.

Насупрот овим који су затварали горње делове двојних отвора на бочним странама фасада, тимпани изнад средњих отвора, већих распона и површина, нису могли да буду клесани из једног каменог блока, већ су компоновани од разних елемената, међу којима је главни елемент розета, која је доминирала на површини шаховски распоређене опеке и светлијих кубичних елемената пешчара. Судаћи по пронађеним розетама (укупно их је само три), ниједна није била перфорирана, већ су све биле пуне са површинском декорацијом. Употребљавани мотиви декорације су зооморфног, вегетабилног и геометријског карактера који су готово редовно међусобно комбиновани. На познатом примерку са северног Стефановог зида налазе се грифони строго фронтално постављени, са повезаним реповима и крилима на вертикалној осовини композиције. Завршеци репова и крила се разлиставају у тролисни биљни орнамент. Фигуре животиња су дате снажно, изванредно су добро пропорционисане, а цела композиција је прилагођена затвореном кругу који уоквирује тордирана трака. Пречник розете износи 36 cm. Друга, исто тако пуна розета пречника 56 cm., обрађена је са симболичном представом крста. Простори између кракова крста, срцоликог облика, испуњени су палметама. Целу композицију постављену симетрично у кружном пољу, уоквирује по обиму двојна трака. На њеној површини се познају трагови црвене боје. Трећи примерак пронађен у маси јужног зида показује такође пунопластичну розету тачкастог типа, са цветним орнаментом у средини из кога се радијално рачвају паоци (т. XXVIII и XXIX).

АРХИВОЛТЕ

Архиволте на нартексу су уоквиривале тимпане бифоралних отвора и биле су полукружног облика. Површине архиволти средњих отвора су обрађиване геометријским и вегетабилним орнаментима чији облици могу да се прате на фрагментима лучних тесаника извађених из зидова данашњег нартекса, док су бочне архиволте извођене у опеци. Ослањале су се бочно на ступце или са источне стране на западни зид цркве и испадале су упоље у односу на површине тимпанона.

Ступци између отвора су, поред унутрашњих стубова, главни спољни конструктивни носачи. За реконструкцију њиховог облика помажу велики монолитни блокови камена извађени из зидова Стефановог нартекса (т. XXXI, XXXII). Пронађена су три примерка: један у северној половини западног зида и два у источној половини северног зида. То су велики обрађени квадери пешчара димензија 1,20X0,50 m, дебљине 30 cm.; профилисани полуколонетом у средини пречника 25 cm. и са два зупчаста засека са стране. Њихове димензије и облик профила јасно сведоче да су то били тесаници спољних стубова нартекса. Место стубаца на фасадама је било одређено између свака два суседна двојна отвора, са изузетком на источним странама бочних зидова, где је западни зид цркве послужио као ослонац. Висина им је била фиксирана између ниских парпетних зидова и завршног венца који је стајао у одговарајућој висини сачуваних конзола на бочним деловима западног зида цркве.

САМОСТАЛНЕ КОНЗОЛЕ

Постоје два налаза од којих се један примерак не може сасвим поуздано идентификовати. Први, извађен из рушевина старог нартекса, био је уграђен високо на западном делу јужног платна Стефановог

нартекса, и веома је оштећен. Горњи и предњи део конзоле су обијени, али према доњем делу се може закључити да се ради о глави неке животињске фигуре са полуотвореним чељустима. С горње стране, на потиљку главе, такође се виде трагови стилизоване гриве. Овај предњи део, обрађен у пуној пластици, везан је за кубично позађе камена који је улазио у месо зида. Из јужног зида је извађен и део неке друге конзоле који је фрагментиран и вероватно је део пунопластично обрађене лавље главе која представља саставни део слободне конзоле и по свој прилици одговара оној првој. На њему се једва распознају детаљи левог дела главе, око, део образа и уха.

Њихово место се не може сигурно утврдити, али путем најближих аналогија на хиландарском нартексу, оне су могле стајати високо испод кровних венаца, између ослонца главних архиволти⁶²⁴.